

Piotr CIEPLUCHA*

PROMETEIZM I KONCEPCJA MIĘDZYMORZA W PRAKTYCE POLITYCZNO-PRAWNEJ ORAZ DYPLOMACJI II RP

Słowa kluczowe: Międzymorze, prometeizm, II RP

Okres międzywojenny w Polsce, choć stosunkowo krótki, obfitował narodzinami i rozwojem szeregu idei politycznych, które w różnym stopniu miały wpływ na życie prawno-instytucjonalne, ekonomiczne czy społeczne. Do najpopularniejszych z nich zaliczyć można z pewnością prometeizm i doktrynę Międzymorza, które powstały u progu dwudziestolecia międzywojennego. Obie koncepcje w języku potocznym często błędnie określane są jako pojęcia tożsame, co wynika z faktu, iż w II RP były one wykorzystywane równolegle, przez rozmaite środowiska polityczne. Na uwagę zasługuje wzajemne uzupełnianie się Międzymorza i prometeizmu, co jest charakterystyczne przede wszystkim dla tego okresu.

Obie idee związane są ściśle z dotyczącym międzywojennego państwa polskiego problemem, którym była konieczność zapewnienia bezpieczeństwa przed agresją ze strony dawnych zaborców. Prometeizm i Międzymorze miały również istotny wpływ na życie II RP w aspekcie politycznym, społecznym i instytucjonalnym, przez większość dwudziestolecia międzywojennego.

Niełatwo jest znaleźć określoną wprost definicję Międzymorza w literaturze, choć, na podstawie zawartych w źródłach naukowych informacji, można ją wyprowadzić, poprzez wskazanie najważniejszych cech. Geneza tej koncepcji polityki zagranicznej obejmuje: rozkwit panowania dynastii Jagiellonów na tronach Europy Środkowej, działalność dyplomatyczną księcia Adama Jerzego Czartoryskiego na emigracji oraz ideę wspólnej walki narodów I Rzeczypospolitej z rosyjskim zaborcą w okresie powstania styczniowego. Jednak ostatecznie idea Międzymo-

* Mgr, doktorant w Katedrze Doktryn Polityczno-Prawnych, Wydziału Prawa i Administracji, Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: piotrcieplucha90@gmail.com

rza powstała w wyniku wyewoluowania z myśli oraz praktyki politycznej obozu Józefa Piłsudskiego. Naczelnik i politycy z nim związani, w pierwszym okresie istnienia II Rzeczypospolitej, opracowali koncepcję federacyjną, przeciwstawną do idei inkorporacyjnej Romana Dmowskiego, która miała być konsekwentnie realizowana w praktyce¹. Idea Piłsudskiego ulegała jednak z czasem modyfikacji, co podyktowane było dynamicznie zmieniającą się sytuacją polityczną w Europie². Powstanie doktryny Międzymorza wiązało się ze zderzeniem wcześniejszych pomysłów Naczelnika w ramach polityki zagranicznej, z rzeczywistością międzynarodową. Postawa władz państw sąsiadujących z Polską, od Bałtyku po Morze Czarne, wobec koncepcji federacji była nieprzychylna bądź, w najlepszym wypadku, obojętna³. Można zatem stwierdzić, że Międzymorze narodziło się w wyniku praktyki politycznej. Za moment powstania tej doktryny można uznać rok 1920, kiedy to obóz piłsudczykowski stopniowo odchodził od idei federacyjnej w kierunku sojuszu państw Europy Środkowej i Wschodniej w celu obrony przed agresją bolszewicką⁴. Przymierze w takim kształcie miało polegać na dobrowolnym uczestnictwie w nim niepodległych państw, dążących w ten sposób do wspólnej obrony suwerenności. Ostatecznie pomysł ten rozpoczęto wprowadzać w życie po podpisaniu traktatu ryskiego w 1921 r. Wtedy też doszło do rozszerzenia idei współpracy na państwa bałkańskie i Czechosłowację, za co odpowiadał minister spraw zagranicznych – Konstanty Skirmunt⁵. Od tego momentu możemy mówić o rozwoju właściwej doktryny Międzymorza, w którą wkład swój włożyli, w sensie praktycznym, Józef Piłsudski, Konfederacja Polski Niepodległej oraz Lech Kaczyński. Nieocenione jest również zaangażowanie środowiska młodych konserwatystów, paryskiej „Kultury”⁶ oraz współczesnych znawców tematyki wschodniej w teoretyczną rozbudowę tej koncepcji.

Na podstawie zgromadzonych informacji można wyprowadzić skonkretyzowaną definicję: Międzymorze to doktryna polityki zagranicznej, wywodząca się z polskiej myśli i praktyki politycznej, która cechuje się dobrowolnością współpracy państw członkowskich, defensywnym charakterem, wspólną obroną

¹ A. Mróz, *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] A. Gil (red.), *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin – Warszawa 2009, s. 20–21.

² P. Okulewicz, *Koncepcja Międzymorza w myśli i praktyce politycznej obozu J. Piłsudskiego w latach 1918–1926*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2001, s. 14–17.

³ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego*, ARCANA, Kraków 2008, s. 342–343.

⁴ P. Okulewicz, *Koncepcja...*, s. 112–113.

⁵ *Ibidem*, s. 245–254.

⁶ A. Mróz, *Historyczne...*, s. 22–23.

suwerenności i budową podmiotowości, realizacją wspólnych interesów, szerokim charakterem współpracy opartym na solidarności państw Europy Środkowej i Wschodniej oraz inicjatywą Polski w budowaniu tej koalicji. Międzymorze miałoby obejmować państwa i narody Europy Środkowej i Wschodniej, między Bałtykiem, Adriatykiem i Morzem Czarnym, które znajdowały się w bloku sowieckim w okresie zimnej wojny. Powstanie tej doktryny można datować na lata 1920–1921, a jej źródła sięgają okresu panowania dynastii Jagiellonów w Polsce.

Z kolei prometeizm stanowił ruch polityczno-intelektualny, który polegał na wspieraniu przez Polskę narodów zniewolonych przez Rosję, a następnie ZSRR, i pobudzania ich do walki o niepodległość. Dążono w ten sposób do osłabienia wschodniego mocarstwa i tworzenia sojuszników wśród ludów Europy Wschodniej i Azji. Źródłem tego ruchu była tradycja walki „za naszą i waszą wolność” oraz mesjanizm. W praktyce prometeizm przejawiał się w udzielanym przez Polskę poparciu dla suwerennej państwowości Finlandii, Estonii, Litwy, Łotwy, Ukrainy, Krymu, Idel-Uralu, Turkiestanu, Donu i Kubania, Północnego Kaukazu, Gruzji, Armenii oraz Azerbejdżanu. Poza działaniami dyplomatycznymi istotną była także współpraca wojskowa z Ukraińcami, Gruzinami i Azerami⁷.

Nurt ten zyskał znaczące poparcie w kraju, nie tylko w kręgach politycznych związanych z Piłsudskim, lecz również wojskowych i społecznych. Miał on również swoich przeciwników, zwłaszcza wśród endecji, która zarzucała mu nadmierny romantyzm i nierealność. Obóz belwederski z kolei argumentował swoje poparcie dla prometeizmu niebezpieczeństwem skrajnego nacjonalizmu. Jako przykład podawał występujące już wówczas w Jugosławii tendencje odśrodkowe, zmierzające do bratobójczej wojny⁸.

Prometeizm oraz idea budowy sojuszu tzw. Trzeciej Europy miały zatem niebagatelny wpływ nie tylko na bieg wydarzeń w Polsce oraz jej rację stanu, ale także na budowę pozycji kraju w Europie. Warto zwrócić uwagę na dziedzinę życia państwowego, które znalazły się pod wpływem tych koncepcji.

Życie polityczne

Świeżo wykrystalizowana koncepcja Międzymorza musiała zmierzyć się z atakami ze strony polskiego obozu narodowego w okresie międzywojennym. Zestawienie myśli i praktyki obozu piłsudczykowskiego (Międzymorze) z ide-

⁷ *Ibidem*, s. 25–27.

⁸ **J. Tomaszewski**, *Dokument z 1934 r. o zasadach polskiej polityki w Europie środkowej i na Bałkanach*, Przegląd Historyczny 1985/4, s. 795–818.

ami i działaniami przeciwległego mu nurtu narodowego było dokonywane już wielokrotnie w rozmaitych pracach. Spór ten bowiem miał znaczący wpływ na funkcjonowanie państwa polskiego i jego posunięcia polityczne na arenie międzynarodowej. W latach 30. XX w. do polemiki tej dołączyli młodzi konserwatyści, którzy stanowili środowisko skupione wokół czasopism „Bunt Młodych” oraz „Polityka”. Poza zróżnicowanymi stanowiskami wskazanych sił politycznych wobec poszczególnych państw i narodów Międzymorza, możemy wyróżnić następujące kwestie, które były ogniskiem ówczesnej wzajemnej konkurencji politycznej (zestawienie opiera się na założeniach endeckich, wobec których przeciwstawiane są elementy prometeizmu i idei Trzeciej Europy):

Odrzucenie przez endeków podejścia doktrynalnego i dogmatycznego

Już na pierwszy rzut oka odróżniało to narodowych demokratów od obozu piłsudczykowskiego (który stworzył doktrynę Międzymorza w polityce zagranicznej) i spowodowało, że ruch narododemokratyczny nie był pod tym względem zwarty, choć charakteryzował się spójnością programu politycznego⁹.

Budowa państwa jednolitego narodowo

To koncepcja stworzona przez Jana Ludwika Popławskiego, która zakładała osadzenie zachodnich granic przyszłego państwa polskiego na Odrze, przy równoczesnym wyrzeczeniu się obszarów wschodnich na rzecz Rosji. Endecy nie dopuszczali zatem do swojej świadomości możliwości powstania niepodległej Litwy, Białorusi czy Ukrainy¹⁰. Całość, włącznie z postulatami ekspansji i dominacji narodu polskiego od Odry po Dniepr i od Bałtyku po Morze Czarne, ukazuje w pełni rozbieżności z ideą Międzymorza, zakładającą współpracę niepodległych i suwerennych państw na możliwie równych zasadach. Taka postawa endeków z okresu zaborów utrzymywała się w ich świadomości także w okresie narodzenia doktryny Międzymorza i później. Wspomniany postulat Narodowej Demokracji najostrej krytykowali młodzi konserwatyści. Wskazywali oni, że

⁹ T. Sikorski (red.), *Narodowa Demokracja XIX–XXI wiek. Dzieje ruchu politycznego. Księga pamiątkowa poświęcona Pamięci Profesora Romana Wapińskiego (1931–2008)*, T. I: *Koncepcje – Ludzie*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2012, s. 7.

¹⁰ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939: ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wrocław 1980, s. 56–60.

jednolitość narodowa nie stanowi wyższej wartości niż potęga państwa mierzona jego niezależnością na arenie międzynarodowej¹¹.

Dążenie do polonizacji Litwinów, Białorusinów i Ukraińców

Hasło to miało być realizowane nie tylko w granicach przyszłego państwa polskiego, lecz również poza nim¹². Na wschód od Królestwa Polskiego szczególnie silne oddziaływanie tego elementu myśli endeckiej widoczne było na Litwie. Działający na tym terenie tzw. obóz krajowców-demokratów wysuwał przeciwną koncepcję, w ramach której postulowano równorzędność Polaków, Litwinów i Białorusinów (niekiedy także ludności żydowskiej). Nurt ten był charakterystyczny dla ówczesnej ludności polskiej na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, która dążyła do podkreślenia swojej odrębności od mieszkańców niegdyśjszej Korony. Do czołowych przedstawicieli krajowców zaliczali się: Michał Romer, Ludwik Abramowicz i Tadeusz Wróblewski, który u schyłku I wojny światowej był aktywnie zaangażowany w tworzenie podwalin niepodległej Litwy¹³. Większość polskich środowisk politycznych, zwłaszcza na Wileńszczyźnie reprezentowała jednak w tej kwestii poglądy zbliżone do Narodowych Demokratów, którzy postulowali przyłączenie tych ziem do Polski i polonizację Litwinów oraz Białorusinów¹⁴. Jest to kolejna przeciwstawność wobec koncepcji Międzymorza. Historia, zwłaszcza okresu II RP, brutalnie zrewidowała ten pogląd. Okazało się, że dążenia rządu polskiego zmierzające do realizacji omawianego postulatu przyniosły wręcz odwrotny skutek. Nacjonalizm, który doprowadził do prób asymilacji narodowej, powodował silne antagonizmy wewnątrz międzywojennej Polski. Adolf Bocheński wskazywał wyraźnie, że polonizacja mniejszości obudzi w nich skrajne siły, które będą dążyły do rozsadzenia państwa¹⁵. Konserwatyści lat 30. podkreślali, że poglądy nacjonalistyczne Popławskiego, którymi nasiąknął Dmowski i jego środowisko, miały swoje uzasadnienie

¹¹ **K.M. Ujazdowski**, *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Iskry, Warszawa 2005, s. 177.

¹² **R. Wapiński**, *Narodowa...*, s. 57.

¹³ **M. Moch**, *Michał Romer – „Polak litewski”*, „krajowiec”, *spadkobierca tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] **J. Mędelśka** (red.), *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2010, s. 90.

¹⁴ **A. Szklennik**, *Wspomnienia o wydarzeniach w Wilnie i w kraju*, [w:] **J. Gierowska-Kallaury**, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Neriton, Warszawa 2003, s. 26.

¹⁵ **K.M. Ujazdowski**, *Żywotność...*, s. 178–179.

w warunkach braku niepodległości, zaborów, germanizacji i rusyfikacji. Endecy nie zrewidowali jednak tego punktu swoich założeń w okresie późniejszym, gdy Polska odzyskała niepodległość. Bocheński zwracał uwagę na fakt, iż to konserwatyści w rzeczywistości wspierali silną Polskę, dążąc do zminimalizowania konfliktów z mniejszościami narodowymi. Swoje poglądy argumentował faktem, iż działania narodowców i częściowo sanacji prowadzą do osłabienia państwa polskiego poprzez skierowanie przeciwko niemu blisko jedna trzecia jego ludności¹⁶. Niewątpliwie środowisko młodych konserwatystów przewidziało bieg historii. Dążenie do narodowej jednolitości spowodowało antagonizmy wewnątrz II RP i stanowiło jedną z przyczyn tragicznych wydarzeń na Wołyniu oraz udzielenia poparcia przez Ukraińców i Litwinów hitlerowskiemu Niemcom.

Orientacja na Rosję

Jest to cecha, która uwypukliła się zwłaszcza w okresie zaborów, poczynając od roku 1905, kiedy to politycy endecy w Dumie rosyjskiej zaczęli odchodzić od walki o autonomię dla Królestwa Polskiego w kierunku ugodowym. Narodowa Demokracja zaczęła podkreślać wówczas swoją lojalność wobec władz carskich. Postawa lojalistyczna była widoczna co prawda również w pozostałych zaborach, jednak na lata 1906–1914 przypada okres, w którym obóz narodowodemokratyczny przybiera zdecydowaną orientację na Rosję. Uwidoczniło się to przede wszystkim w postulacie oderwania ziem polskich od Niemiec i Austro-Węgier oraz zjednoczeniu w ramach caratu¹⁷. Endecy wierzyli, że państwo rosyjskie, osłabione po wojnie z Japonią i rewolucją 1905 r., będzie gotowe na większe ustępstwa wobec Polaków. Łączyło się to z kategoryczną negacją przez nacjonalistów idei walk powstańczych oraz rezygnacją z dążeń niepodległościowych¹⁸. Orientacja na Rosję miała dwie główne przyczyny, które zostały szeroko przedstawione w pracy lidera endecji pt. *Niemcy, Rosja i kwestia polska*:

1. Słabość rozwoju kulturalnego Rosji
2. Roman Dmowski uważał, że źródłem takiego stanu rzeczy były nie tylko porażka w wojnie z Japonią i rewolucja 1905 r., lecz również różnorodność kulturowa, etniczna, rozrost biurokracji i brak konsolidacji historycznej ziem

¹⁶ A. Bocheński, *Poglądy Jana Ludwika Popławskiego na sprawy narodowościowe*, [w:] M. Król (red.), *Adolf Bocheński, Historia i polityka. Wybór publicystyki*, PIW, Warszawa 1989, s. 168–179.

¹⁷ R. Wapiński, *Narodowa...*, s. 106–108.

¹⁸ J.R. Sielezin, *Naród i państwo w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1887–1939)*, [w:] T. Sikorski (red.), *Narodowa...*, s. 37, 39–40.

carskich¹⁹. Wskazywał on, że Imperium Rosyjskie musi liczyć się z liczną i silną kulturalnie ludnością polską na swoich zachodnich rubieżach. U progu XX stulecia wyszło na jaw, że polityka rusyfikacyjna okazała się klęską²⁰. Dmowski nazywał Rosję „kolosem na glinianych nogach”, w którym gospodarka reprezentuje niski poziom, gdyż szlachta zajęła się udziałem w poszerzaniu biurokracji, a nie wzbogacającym kraj pomnażaniem dochodów poprzez swoją działalność. Brak wiedzy na temat technologii rolniczych skutkuje niską wydajnością nawet na terenach urodzajnych. Również ludność imperium stanowi dla niego samego kłopot, gdyż tylko połowę mieszkańców stanowią rdzenni Rosjanie. Wszystkie wspomniane czynniki prowadzić muszą, zdaniem Dmowskiego, do postępującego centralizmu, który faktycznie miał miejsce i, zamiast zespolić państwo carów, doprowadził do przeciwnych skutków²¹.

3. Wzrost zagrożenia ze strony Niemiec
4. Roman Dmowski wskazywał na siłę Cesarstwa Niemieckiego po zjednoczeniu w 1871 r. Twierdził, że będzie ono dążyło do dalszego rozwoju terytorialnego, próbując włączyć w swój obszar Austrię, Szwajcarię i Niderlandy, ze względu na germański charakter tych państw. Lider Narodowej Demokracji uważał, że Niemcy w niedługim czasie będą dążyły do dominacji w Europie, ponieważ posiadają odpowiedni do tego potencjał gospodarczy, demograficzny i kulturowy. Otto von Bismarck będzie chciał doprowadzić swój kraj do rangi mocarstwa, będącego graczem w skali światowej²². Porównując potencjały obu zaborców, Dmowski doszedł do wniosku, że należy szukać sprzymierzeńca w Rosji przeciwko postępującej sile Niemiec²³.

Orientacja na Rosję jest kolejnym aspektem oddalającym myśl narodowo-demokratyczną od koncepcji Międzymorza, która zakłada ochronę wspólnych interesów przed wszystkimi ościennymi mocarstwami i nie bierze pod uwagę sojuszu z jednym z nich przeciwko innemu. Włodzimierz Bączkowski, reprezentujący środowisko naukowe Instytutu Wschodniego, zwalczał endeckie ataki skierowane na prometeizm i koncepcję Międzymorza. Oskarżał on narodowców o rusofilskie zapędy i uważał, że prometeizm nie stanowi jedynie romantycznego wymysłu. Bączkowski przewidywał, że w przyszłości nastąpią procesy

¹⁹ R. Dmowski, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, wyd. 7 popr. i uzupełn. na podst. wyd. z 1938 r., Nortom, Wrocław 2013, s. 61–62.

²⁰ *Ibidem*, s. 69.

²¹ *Ibidem*, s. 96–101.

²² *Ibidem*, s. 34–39.

²³ *Ibidem*, s. 141.

rozkładowe w wielonarodowym państwie rosyjskim. Twierdził, że jest to szansą dla Polski, a prometeizm to doktryna liczenia się z tym zjawiskiem, które ma zasadnicze znaczenie dla RP. Wskazywał również na walory obronne tej idei, pisząc że dokonuje ona „sprzęgania z Polską sił odśrodkowych i narodowych Rosji [co] ogromnie rozszerzyłoby bazę mobilizacyjną Polski rozciągając ją na tereny dawnej jagiellonosfery”²⁴.

Środowisko młodych konserwatystów również mocno nadwątlilo endecką ideę, wskazując że polityka państw jest zmienna i lepszym rozwiązaniem jest działanie na rzecz zwiększenia siły państwa polskiego niż współpraca z jednym z mocarstw przeciwko drugiemu, w sytuacji gdy rzeczywistość międzynarodowa może ulec poważnej zmianie i spowodować, że dotychczasowy sojusznik stanie się wrogiem²⁵. Adolf Bocheński wskazywał, iż jedynym państwem gwarantującym Rosji – niezależnie od jej ustroju – spokój na zachodzie są Niemcy, a nie Polska. Ujawnił również nieprawdziwość tezy o nasyceniu terytorialnym ZSRR oraz zwrócił uwagę na chęć uzyskania przez niego granicy z Czechosłowacją²⁶.

Kwestia granic II RP

Jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 r. działacze narodowi postulowali oparcie przyszłej państwowości o linię Odry²⁷. Pogląd ten znalazł odzwierciedlenie w późniejszych działaniach Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, który w swoich negocjacjach z ententą na temat kształtu przyszłej Polski skupiał się na granicach zachodnich i północnych²⁸. Józef Piłsudski natomiast nie chciał całej Galicji Wschodniej w granicach RP i dążył, by granice Polski pobięły dalej na wschód, obejmując Białoruś. Dmowski z kolei proponował odwrotne rozwiązanie. Traktat Ryski z 1921 r., spowodował podział ziem ukraińskich i białoruskich między ZSRR i RP oraz doprowadził do zniweczenia koncepcji Międzymorza²⁹. Zwyciężyła doktryna inkorporacji.

²⁴ **W. Bączkowski**, *Czy prometeizm jest fikcją i fantazją?*, [w:] *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław 2005, s. 119–136.

²⁵ **A. Bocheński**, *Między Niemcami a Rosją*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2009, s. 24–25.

²⁶ *Ibidem*, s. 31–32.

²⁷ **T. Sikorski** (red.), *Narodowa...*, s. 39–40, 42.

²⁸ **R. Wapiński**, *Narodowa...*, s. 171–172.

²⁹ **P. Okulewicz**, *Koncepcja...*, s. 17–18, 309.

Życie prawno-instytucjonalne

Spór w sprawie prometeizmu i Międzymorza przybierał nie tylko zabarwienie polityczne, lecz również prawne, głównie w zakresie ustrojodawczym i ustawodawczym. Z punktu widzenia omawianej problematyki, na szczególną uwagę zasługują dwa akty – projekt konstytucji i tzw. „Ustawa Szkolna Grabskiego”. W 1919 r., podczas obrad Sejmu Ustawodawczego, został złożony przez ZLN projekt ustawy zasadniczej (autorstwa Stanisława Gąbińskiego), który zakładał pozbawienie mniejszości narodowych wpływu na zagadnienia ogólnopaństwowe II RP. Posłów z okręgów o znacznym odsetku mniejszości zastąpiliby delegaci z mianowania, co w parlamencie dałoby znaczną przewagę Narodowej Demokracji³⁰.

Z kolei „Ustawa Szkolna Grabskiego” dotyczyła zasad organizacji szkolnictwa we wschodnich województwach II RP. Głównym celem uchwalonej w 1924 r. ustawy była polonizacja mniejszości ukraińskiej i białoruskiej. Zakładano wspólne szkoły dla ludności polskiej i niepolskiej, przy czym preferowano prowadzenie zajęć w języku polskim. O języku narodowym decydowały plebiscyty, które przeprowadzano jednak w sposób budzący wątpliwości. Ustawa ta nie przyniosła jednak zamierzonych efektów, przyczyniła się natomiast do wzrostu antagonizmów między Polakami a miejscową ludnością na wschodzie kraju³¹.

Wprowadzenie utrakwistycznego szkolnictwa było przedmiotem szerokiej krytyki ze strony młodych konserwatystów, którzy w swojej myśli politycznej szczególnie dużo miejsca poświęcili sprawie ukraińskiej, stanowiącej jeden z najważniejszych problemów II Rzeczypospolitej. Wskazywali na konieczność porozumienia i współpracy z czteromilionową mniejszością znajdującą się w południowo-wschodniej części kraju³². Środowisko to, na czele z Adolfem Bocheńskim, dokonało rewizji programu endecji, który zakładał asymilację mniejszości i jednolitość narodową państwa polskiego. Uważali oni, że nie ma możliwości wynarodowienia mniejszości zamieszkujących Rzeczpospolitą i wszelkie tego rodzaju próby przyniosą wręcz przeciwny efekt. Podawali przy tym konkretne przykłady narodów i grup etnicznych, zarówno na ziemiach polskich, jak i w innych częściach Europy, które mimo agresywnej polityki państwa zachowały swoją odmienność kulturową, językową i niekiedy religijną. Młodzi

³⁰ **B. Halczak**, *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Wyd. WSP TK, Zielona Góra 2000, s. 27.

³¹ *Ibidem*, s. 193–194.

³² **K.M. Ujazdowski**, *Żywotność...*, s. 174.

konserwatyści przekonywali w swoich pracach, że konflikty polsko-ukraińskie leżą przede wszystkim w interesie rosyjskim i są sprzeczne z polską racją stanu³³.

Ponadto wskazywali, że wysuwane przez polskich narodowców teorie o konieczności kolonizacji ziem wschodnich oraz zmniejszaniu odsetka mniejszości na tych terenach są nierealne. Jako przykład podawali wieloletnie próby zrealizowania tej koncepcji przez Niemców na Pomorzu, w Wielkopolsce i Śląsku. Uważali, że im większe są starania podejmowane w tym kierunku, tym mniejszy jest ich skutek³⁴.

Konserwatyści twierdzili jednak, że mniejszość ukraińską zamieszkującą RP można pozyskać do lojalnej współpracy. Należy jednak usunąć przeszkody, które podzielono na następujące kategorie:

- a) psychologiczne – związane z poniżaniem godności narodowej Ukraińców;
- b) oświatowe – likwidacja utrakwizacji szkolnictwa, przywracanie osobnych szkół polskich i ukraińskich, powołanie Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie;
- c) polityczne – wprowadzenie systemu kurii w samorządach na ziemiach wschodnich (50% mandatów dla Polaków i 50% – dla Ukraińców). Oddzielne kurie w wyborach do Sejmu;
- d) gospodarcze – wsparcie ludności chłopskiej, regulacja kwestii związanej z parcelacją i kolonizacją³⁵.

Niezrealizowanie tych postulatów przez rząd polski było jednym z powodów późniejszych napięć i tragedii, między innymi tej, która miała miejsce na Wołyniu w czasie II wojny światowej.

Życie polityczno-prawne II RP w dużym stopniu koncentrowało się wokół zderzenia prometeizmu i Międzymorza z koncepcjami Narodowych Demokratów. Jednak nie tylko w tej materii można dostrzec przykłady ingerencji omawianych idei w życie państwa polskiego. W kontekście owych wpływów nie można pominąć istotnej roli, jaką odegrał założony 12 marca 1926 r. Instytut Wschodni w Warszawie. Była to jednostka naukowo-rządowa, która rozwijała się bez przeszkód przez lata i rozszerzała zakres swojej działalności, czego dowodem były powoływane wokół niego stowarzyszenia, wśród których prym wiodło Orientalistyczne Koło Młodych, skupiające młodzież akademicką, mającą zażyczyć myśl prometejską wśród swoich rówieśników – emigrantów z ZSRR.

³³ *Ibidem*, s. 177–180.

³⁴ *Ibidem*, s. 159–160.

³⁵ **A. Bocheński**, *Problem polityczny Ziemi Czerwińskiej*, [w:] **P. Kowal** (red.), *Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław 2002, s. 169–210.

OKM wydawało również czasopisma – kwartalnik „Wschód-Orient” oraz tygodnik „Biuletyn Polsko-Ukraiński”³⁶.

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż Instytut Wschodni realizował nie tylko cele naukowe, lecz także związane z polityką zagraniczną. Była to instytucja działająca w ścisłej współpracy z MSZ. W zamian za wsparcie finansowe, przekazywała resortowi i dyplomacji niezbędne informacje i analizy naukowe³⁷. W połowie lat 30. rozpoczął się jednak dla Instytutu okres kryzysu, spowodowany tym, że wielu wybitnych propagatorów prometeizmu i doktryny Międzymorza, jak np. Tadeusz Hołówko, Adam Skwarczyński, gen. Julian Stachiewicz czy Józef Piłsudski, zmarło. Ponadto placówka zaczęła borykać się z problemami finansowymi z powodu ograniczenia dotacji³⁸. Z jednej strony, było to efektem ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego. Z drugiej – problem polegał na braku zrozumienia dla idei prometejskiej ze strony nowej grupy kierującej Polską po śmierci Marszałka. Odbiło się to głównie na działalności wywiadowczej instytutu i łączności z krajami zniewolonymi przez ZSRR³⁹.

Odbudowa wzmożonej aktywności Instytutu nastąpiła na krótko przed wybuchem II wojny światowej, dzięki kierownictwu Włodzimierza Bączkowskiego. Wtedy też nasiliła się antykomunistyczna działalność instytucji. Dalszy rozwój został jednak przerwany z powodu kampanii obronnej we wrześniu 1939 r. Bączkowski jeszcze podczas wojny dążył do odtworzenia placówki na obczyźnie, co udało się 12 marca 1946 roku. W III RP podobnego rodzaju placówka jeszcze nie powstała⁴⁰.

Dyplomacja i wojskowość

Zawarcie pokoju w Rydze 18 marca 1921 r. spowodowało, że koncepcja federacyjna ostatecznie legła w gruzach. Józef Piłsudski i jego obóz polityczny doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że naród polski nie jest w stanie udźwignąć ciężaru kolejnej wojny z bolszewikami⁴¹. Ponadto opozycja polityczna, w szczególności

³⁶ **I. Maj**, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, RYTM – Instytut Studiów Politycznych PAN, Łódź 2007, s. 46–47.

³⁷ *Ibidem*, s. 55–56.

³⁸ *Ibidem*, s. 134, 141–142.

³⁹ **M. Kwiecień**, **G. Mazur**, *Działalność prometejska i dywersyjna na Wschodzie*, Zeszyty Historyczne 2002/140, s. 110–112.

⁴⁰ **I. Maj**, *Działalność...*, s. 164–166.

⁴¹ **P. Okulewicz**, *Koncepcja...*, s. 214.

wpływy endecji, rosły w tym czasie w siłę. Od tego momentu sprawy ukraińskie i białoruskie odeszły na dalszy plan, dążono zaś do rozbudowy koncepcji systemu sojuszy z już istniejącymi państwami Europy Środkowo-Wschodniej, czyli realizacji doktryny Międzymorza.

Przed wszystkim należało jednak zabezpieczyć zachodnie i wschodnie granice Rzeczypospolitej. W tym celu rozpoczęto rokowania z Francją dotyczące zawarcia sojuszu wojskowego. Negocjacje zakończyły się sukcesem⁴². W lutym 1921 roku podpisano umowę o polsko-francuskiej współpracy wojskowej, którą następnie uszczegóławiano⁴³. Sojusz ten należało jeszcze uzupełnić umową o współpracy militarnej z jednym z państw regionu środkowo-wschodniej Europy. W tym celu rozpoczęto rozmowy z rządem rumuńskim. Jako atut tego państwa wskazywano w szczególności podobne, jak w przypadku Polski relacje z Rosją oraz dostęp do portów czarnomorskich, poprzez które, w przypadku blokady Bałtyku przez Niemców, miała płynąć do Rzeczypospolitej pomoc z Zachodu⁴⁴. Po wyczerpujących negocjacjach doszło do podpisania umowy politycznej i wojskowej między obu państwami 3 marca 1921 r. W ten sposób brak państwa ukraińskiego w polskim systemie obronnym udało się uzupełnić Rumunią⁴⁵.

Piłsudczycy mogli zatem w dalszym ciągu dążyć do realizacji koncepcji Międzymorza, próbując stworzyć wielki sojusz, rozciągający się od Finlandii po Rumunię, którego centrum miała być Polska⁴⁶. Przedstawiciele obozu związanego z Marszałkiem byli natomiast negatywnie nastawieni do idei Małej Ententy na południu, zarzucając jej izolację i blokowanie Węgier⁴⁷.

Po odejściu z MSZ ministra Sapiehy, tekę po nim przejął Konstanty Skirmunt. Jego polityczne zamiary różniły się od planów Piłsudskiego. Uważał on, że głównym zagrożeniem dla Rzeczypospolitej są Niemcy. Mimo różnic poglądów z poprzednikami, starał się on jednak umacniać ich dokonania, a przede wszystkim sojusze z Francją i Rumunią, które zamierzał uzupełnić silniejszą współpracą z Czechosłowacją. Kontynuował też politykę bałtycką, choć nie uznawał jej za priorytetową⁴⁸. Ciekawym rozwiązaniem było lansowanie przez

⁴² **M. Kamiński**, *Polityka Zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Wyd. LTW, Warszawa 1998, s. 61.

⁴³ **P. Okulewicz**, *Koncepcja...*, s. 233–234.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 235–243.

⁴⁵ **M. Kamiński**, *Polityka...*, s. 62–64.

⁴⁶ **P. Okulewicz**, *Koncepcja...*, s. 245–249.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 254.

⁴⁸ **M. Nowak-Kielbikowa**, *Konstanty Skirmunt: polityk i dyplomata*, Neriton, Warszawa 1998, s. 102.

niego idei zacieśnienia więzów z Jugosławią, Rumunią i Czechosłowacją, czyli tzw. Małą Ententą⁴⁹. Sztab Generalny Wojska Polskiego, znajdujący się nadal pod dużymi wpływami Piłsudskiego, prowadził z kolei własną politykę, szczególnie na wschodzie. Minister musiał się z tym liczyć i nie zaprzestał działalności na rzecz współpracy z krajami bałtyckimi.

W 1922 r. głównym problemem była przygotowywana w Genui konferencja państw Europy i Rosji, która miała określić relacje z państwem bolszewickim i wykształcić z nim stosunki gospodarcze. W Polsce przypatrywano się temu projektowi z nieskrywanymi obawami, zaś Józef Piłsudski i jego otoczenie prezentowali pogląd mówiący, że polski MSZ powinien prowadzić ostry kurs w stosunkach z Rosją sowiecką. Z kolei Skirmunt dążył do wykorzystania konferencji w celu prezentacji Polski jako lidera nowopowstałych państw w Europie Środkowo-Wschodniej i tym samym zwiększenia jej pozycji. Minister nawiązał porozumienie z rządem Rumunii i Jugosławią, którego efektem była wspólna konferencja w Belgradzie. W dniach 13–17 marca 1922 r. doszło do narady państw bałtyckich i Polski, które zakończyły się podpisaniem układu. Minister Skirmunt musiał ulec naciskom Belwederu, Piłsudskiego oraz Naczelnego Dowództwa WP i podpisać dokument, który zobowiązywał sygnatariuszy m.in. do niezawierania traktatów wymierzonych pośrednio lub bezpośrednio przeciw jednemu z partnerów, informowania się nawzajem o treści umów podpisywanych z państwami trzecimi, rozwiązywania sporów metodami pokojowymi oraz zawierał szereg innych postanowień ekonomicznych, kulturalnych i związanych z wymiarem sprawiedliwości⁵⁰. Najistotniejszym elementem układu warszawskiego był art. 7, który mówił o tym, że w przypadku napadnięcia jednego z państw-sygnatariuszy bez *casus belli*, pozostali partnerzy przyjmują postawę życzliwą wobec zaatakowanego i dążą do porozumienia w sprawie środków, jakie należy przedsięwziąć⁵¹. Przedstawiciele państw biorących udział w konferencji warszawskiej podpisali również inne porozumienia, m.in. że w razie konfliktu z Rosją wszystkie solidarnie zamykają swoje granice, oraz tajny protokół o traktatach z Rosją, długach, rozbrojeniu i współpracy sztabów wojskowych.

Konferencja w Genui, która miała miejsce w kwietniu i maju 1922 r. ostatecznie zakończyła się fiaskiem dla państw Międzymorza, które na początku ściśle ze sobą współpracowały, jednak w miarę upływu czasu wspólne stanowiska ulegały

⁴⁹ *Ibidem*, s. 132, 141.

⁵⁰ T. Jędruszczak (red.), *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, T. I: 1918–1932, PAX, Warszawa 1989, s. 191–192.

⁵¹ M. Kamiński, *Polityka...*, s. 70.

rozluźnieniu. Z drugiej strony same obrady genueńskie wzmocniły pozycję Polski w Europie. Negatywnym następstwem tych rozmów było niebezpieczne zbliżenie niemiecko-rosyjskie, którego efektem był układ w Rapallo. Polscy delegaci czynnie zaangażowali się w akcje protestacyjne. Nawet Skirmunt, słyszący ze swojej powściągliwej postawy, podjął stanowcze działania, zaś Polacy zainicjowali akcję wysyłania not protestacyjnych do Kanclerza Niemiec. Spotkało się to z ostrym sprzeciwem ze strony władz Rosji Radzieckiej⁵². W samej Polsce, mimo ogromnej krytyki układu w Rapallo, podchodzono to tego faktu z pewnym spokojem, gdyż wówczas jeszcze pozycja zarówno Niemiec, jak i Rosji nie była na tyle silna, by móc zagrozić egzystencji państwa polskiego⁵³. W sprawach związanych z relacjami polsko-ukraińskimi porozumienie niemiecko-sowieckie dążyło do rozwoju nacjonalizmu ukraińskiego na ziemiach polskich i neutralizowania go na terenach Ukrainy komunistycznej. Cel ten został osiągnięty, a jego następstwami były m.in. morderstwo Tadeusza Hołówki – propagatora niepodległości Ukrainy i jej współpracy z Polską oraz późniejsza masakra na Wołyniu podczas II wojny światowej⁵⁴.

Niedługo po konferencji w Genewie nowym ministrem spraw zagranicznych został, związany z Piłsudskim, Gabriel Narutowicz. Realizował on w okresie swojego urzędowania koncepcję Międzymorza i wykorzystał pozytywne aspekty obrad genueńskich do zacieśnienia współpracy z państwami regionu. Działania polskiej dyplomacji wzbudziły jednak zaniepokojenie w Moskwie. Napięcia polsko-rosyjskie powodowały, iż bolszewicy musieli utrzymywać duże siły zbrojne, co z kolei niszczyło ich gospodarkę. Dlatego też komuniści zaproponowali państwu Międzymorza układ mający na celu częściowe rozbrojenie. Sama konferencja zakończyła się fiaskiem wobec wygórowanych żądań wschodniego sąsiada i braku jego zgody na układ o nieagresji. Był to jednak moment, w którym koncepcja Międzymorza w okresie II RP była najbliższej realizacji, gdyż udało się solidarnie wystąpić wspólnym blokiem pięciu państw wobec Rosji. Ponadto Finowie mocniej niż dotychczas zaangażowali się we współpracę krajów Międzymorza, zaś Litwa poparła ich stanowisko, co obiecująco rokowało na przyszłość. Doszło do intensywnego zacieśnienia współpracy państw graniczących z Rosją, którego wcześniej jeszcze nie było⁵⁵.

⁵² *Ibidem*, s. 291–292.

⁵³ *Ibidem*, s. 294.

⁵⁴ **W. Bączkowski**, *Czy prometeizm...*, s. 84–85.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 297–308.

W najlepszym momencie dla realizacji koncepcji Międzymorza plany Piłsudskiego zostały zaprzepaszczone. Sam Marszałek oddał władzę, a pierwszym Prezydentem RP został dotychczasowy minister spraw zagranicznych – Gabriel Narutowicz. Po kilku dniach urzędowania został zamordowany, zaś po kryzysie rządowym władzę w państwie przejęła koalicja Chjeno-Piasta i nowy prezydent – Stanisław Wojciechowski. Realizowali oni endeckie priorytety w polityce zagranicznej i doprowadzili w ostateczności do upadku dotychczasowych dokonań swoich poprzedników na tym polu.

Przykład pierwszych lat niepodległości Polski pokazuje, że wprowadzenie idei Międzymorza było możliwe, pomimo wielu przeszkód i problemów. Projekt ten wymagał jednak znacznie więcej czasu, aby mógł zostać w pełni zrealizowany, co wynikało z wzajemnej nieufności między nowymi państwami w Europie, błędów dyplomatycznych i dynamicznej sytuacji politycznej. Lata 1923–1926 to okres nieodwracalnych zmian politycznych na kontynencie europejskim. Były one tak głębokie, że Józef Piłsudski, przejmując w 1926 r. władzę w kraju, w wyniku zamachu majowego, nie był w stanie powrócić do realizacji planów budowy bloku sojuszniczego w Europie Środkowej i Wschodniej.

Doktryna Międzymorza oraz prometeizm niewątpliwie wywarły ogromny wpływ na kształt międzywojennej Polski. Dziś nadal, mimo niemal półwiecznego zniewolenia komunistycznego, idee te odradzają się i rozpalają umysły wielu Polaków. Obecna klasa polityczna nadal się do nich odwołuje, niekiedy wręcz realizując pewne ich elementy, po dostosowaniu do obecnej rzeczywistości międzynarodowej i politycznej.

Bibliografia

- Bączkowski W.**, *Czy prometeizm jest fikcją i fantazją?*, [w:] *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław 2005, s. 84–85, 119–136.
- Bocheński A.**, *Między Niemcami a Rosją*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2009.
- Bocheński A.**, *Poglądy Jana Ludwika Popławskiego na sprawy narodowościowe*, [w:] M. Król (red.), *Adolf Bocheński, Historia i polityka. Wybór publicystyki*, PIW, Warszawa 1989, s. 168–179.
- Bocheński A.**, *Problem polityczny Ziemi Czerwińskiej*, [w:] P. Kowal (red.), *Nie jesteśmy ukraińofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław 2002, s. 169–210.
- Dmowski R.**, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, wyd. 7 popr. i uzup. na podst. wyd. z 1938 r., Nor-tom, Wrocław 2013.
- Halczak B.**, *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Wyd. WSP TK, Zielona Góra 2000.

- Jędruszczak T.** (red.), *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, T. I: 1918–1932, PAX, Warszawa 1989.
- Kamiński M.**, *Polityka Zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Wyd. LTW, Warszawa 1998.
- Kwiecień M., Mazur G.**, *Działalność prometejska i dywersyjna na Wschodzie*, Zeszyty Historyczne 2002/140, s. 110–112.
- Maj I.**, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, RYTM – Instytut Studiów Politycznych PAN, Łódź 2007.
- Moch M.**, *Michał Romer – „Polak litewski”, „krajowiec”, spadkobierca tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] J. Mędelska (red.), *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2010, s. 90.
- Mróz A.**, *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] A. Gil (red.), *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin – Warszawa 2009, s. 20–23.
- Nowak A.**, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego*, ARCANA, Kraków 2008.
- Nowak-Kielbikowa M.**, *Konstanty Skirmunt: polityk i dyplomata*, Neriton, Warszawa 1998.
- Okulewicz P.**, *Koncepcja Międzymorza w myśli i praktyce politycznej obozu J. Piłsudskiego w latach 1918 – 1926*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2001.
- Sielezin J.R.**, *Naród i państwo w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1887–1939)*, [w:] T. Sikorski (red.), *Narodowa Demokracja XIX–XXI wiek. Dzieje ruchu politycznego. Księga pamiątkowa poświęcona Pamięci Profesora Romana Wapińskiego (1931–2008)*, T. I: *Koncepcje – Ludzie*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2012, s. 37, 39–40.
- Sikorski T.** (red.), *Narodowa Demokracja XIX–XXI wiek. Dzieje ruchu politycznego. Księga pamiątkowa poświęcona Pamięci Profesora Romana Wapińskiego (1931–2008)*, T. I: *Koncepcje – Ludzie*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2012.
- Szklennik A.**, *Wspomnienia o wydarzeniach w Wilnie i w kraju*, [w:] J. Gierowska-Kałuża, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Neriton, Warszawa 2003, s. 26.
- Tomaszewski J.**, *Dokument z 1934 r. o zasadach polskiej polityki w Europie środkowej i na Bałkanach*, Przegląd Historyczny 1985/4, s. 795–818.
- Ujazdowski K.M.**, *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Iskry, Warszawa 2005.
- Wapiński R.**, *Narodowa Demokracja 1893–1939: ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wrocław 1980.

Piotr CIEPLUCHA

**PROMETHEISM AND CONCEPTION OF INTERMARIUM IN POLITICAL
AND LEGAL PRACTICE AND DIPLOMACY OF THE SECOND POLISH REPUBLIC**

(Summary)

The Author demonstrates the influence of prometheism and the political, legal and institutional conception of Intermarium and the diplomacy of the interwar Poland as a necessary provision of the security against the aggression of the former invaders. In the first place author presents the definitions of prometheism and Intermarium. He describes the impact of the most important, political and legal ideas in Poland before World War II. To do so the Author presents a dispute between the National Democracy, the political group of Marshal Józef Piłsudski and the environment of the youth conservatives. Representatives of national thought postulated the creation of a unified state in terms of ethnic. They were sceptical about building the Central and East European block. In turn, Piłsudski's environment and youth conservatives proposed the creation of a strong alliance between states of Central and East Europe. In the same time they supported the independence movements in the Soviet Union. Author also points out an example of the "Grabski Education Act" and the activities of the Eastern Institute in Warsaw. In this context, he analyses the impact of prometheism and the conception of Intermarium on the legal and institutional life of the Second Polish Republic. In the last part of the article he presents the polish diplomatic efforts in the first years after Poland regained independence. These diplomatic attempts were aimed to create a coalition of countries in Central and East Europe. The main purpose of this coalition was to defend the common interests of the new states against the Russian and German threat.

Keywords: Intermarium, prometheism, Second Polish Republic